

TÜRKİYE DIYANET VAKFI YAYINLARI / 233

Değişim Sürecinde İslâm

(Kutlu Doğum Haftası : 1996)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	167302
Tas. No:	207.92 KUT. D

ANKARA

1997

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA

Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75

Telex:43 433 tdk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No : 233

Sempozyumlar ve Paneller Serisi : 19

ISBN 975-389-254-3

97.06.Y.0005.233

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

1. İslâm Tarihine Genel Siyasî Bir Bakış

Doç. Dr. Ahmet DAVUDOĞLU

Öncelikle, süre çok sınırlı olduğu için, siyasî değişimi anlamak bakımından, İslâm tarihi çalışmalarında karşılaşılan bazı metodolojik meselelere kısaca değinmek istiyorum. Sonra da, acaba, İslâm tarihindeki siyasî değişimi -özellikle 19'uncu yüzyıla kadar olan siyasî değişimi- anlamlandırmak bakımından, daha farklı bir yaklaşım sergilenebilir mi; özellikle, devrî dönüşümleri izah eden bir yöntem uygulanabilir mi; bu konularda, bazı sorularla birlikte bir tahlil geliştirmeye çalışacağım.

Her şeyden önce, İslâm tarihi çalışmalarında, metodolojik yöntemle ilgili üç temel meselede, İslâm tarihinin anlaşılmasında ciddi birtakım yanlışlamalar ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Birincisi, mukayeseli çalışmalarda, İslâm tarihini anlamakta, özellikle siyasî değişimi anlamakta ciddi şekilde eksiklik bırakılmış olması. Teferruatına girmek çok zor. Yarın İstanbul'da yapılacak sempozyumda, bu konudaki yöntem problemlerinin bir kısmına daha derinlemesine girmek mümkün olacak. Özellikle, dikey ve yatay mukayeselerde, yani eşzamanlı, İslâm tarihinin değişik safhalarındaki siyasî değişimleri, eşzamanlı toplumlarla mukayese ve dikey olarak, yani farklı zamanlardaki İslâm toplumlarıyla mukayese konusunda ciddi bir çalışma eksikliği söz konusu.

İkincisi de, mutlakçı yaklaşım ile itibarî, yani, absortist ve rölativist tarih metodolojilerinin, kimi zaman tutarsız şekilde kullanılması dolayısıyla, çok büyük genellemelere varılması söz konusu. Mutlakçı yaklaşımdan kastım, tarihin bugün geldiği noktada, bugün yaşadığımız dönemdeki verileri esas alarak, geçmişe yönelik olarak tarihi yorumlamaya çalışmak, o dönemle ilgili, özgün olarak, o dönemin şartlarıyla ilgili olarak yapılan tahliller de, ciddi birtakım sonuç yaklaşımlarına yol açabiliyor.

Üçüncüsü de, genellikle İslâm tarihçilerinde görülebilen bir husus. Fıkıh usulü ile tarih usulü konusunda, fıkıh yöntemi ile tarih yöntemi konusunda bazen alanların birbirine geçmesi söz konusu ve fıkıh usulünde, yani bir İslâm toplumunun siyasî anlamda ne şekilde organize olması gerektiği sorusu ile, geçmişte ne şekilde organize olduğunu tahlil sorusu,

kimi zaman birbiriyle iç içe geçmiş şekilde anlaşıyor ve bu da, siyasi değişmeyi anlamakta ciddi bir problem çıkarıyor.

Bu yöntem problemleri, hem Batı'daki yaklaşımlarda, Batı'daki İslâm tarihi çalışmalarında hem de Müslümanlar tarafından yapılan İslâm tarihi çalışmalarında, genellikle lineer, çizgisel ve belli kesintilerle takip edilen bir İslâm tarihindeki siyasi değişim anlayışını ortaya koyuyor. Mesela, Batı'daki birçok İslâm tarihçileri, İslâm tarihi üzerine çalışmalar yapanlar için, 1258 ve 1492 yılları; 1258, İslâm tarihinde siyasi değişim anlamında, Doğu ekseninin çöküşü, 1492'de, Batı'da Endülüs'ün çöküşüyle, İslâm tarihinde siyasi değişimin bir ölçüde, tam olarak kesif bir düşmeye, çöküntüye geçtiği ifade edilir. Ama, bir - iki kıyaslamayla ortaya koymak gerekirse, 1258'de Bağdat düşerken, bundan yaklaşık elli sene önce, 1197'de Müslümanlar Delhi'ye girmişlerdi ve 1206'da da Delhi Sultanlığını kurmuşlardı. Yani, o dönemde, Batı Avrupa'ya göre, Avrupa'ya göre çok daha gelişmiş bir medeniyet eksenini, Hindistan'ı tesirleri altına almışlardı. Gerçekten çok keskin bir düşüş yaşanmış olsaydı, İslâm toplumlarının siyasi dinamizmi, çok köklü bir medeniyetin siyasi merkezini alacak ölçüde gelişmiş olamazdı. Aynı şekilde, 1492'de Endülüs düşerken, 1453'te İstanbul fethedilmiştir; yani, Batı'daki en büyük imparatorluk geleneğinin merkezi, Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.

Burada, lineer olarak, kesik çizgiler halinde anlaşılan siyasi değişimin, birtakım yanılsamalar ortaya çıkarmış olduğunu açık bir şekilde görüyoruz.

Fıkıh usulü ve tarih usulüyle ilgili, kimi zaman ortaya çıkan yöntem problemlerinde de, mesela, birçok İslâm tarihçisi tarafından -modern dönemde özellikle- Dört Halife Dönemi ile saltanatlar dönemi arasında o kadar keskin bir ayırım yapılmıştır ki... Bu fıkhen doğrudur. Dört Halife Dönemindeki uygulamalar, fıkha, İslâm hukukuna delil teşkil eder; ama, tarih usulü açısından, dört halife dönemi sonrası saltanatları tek bir tarihî devre olarak değerlendirmek, tarih olarak yanlıştır. O zaman, saltanatların, değişik saltanatlar dönemleri arasındaki mahiyet farkları anlaşılamaz hale geliyor. Sanki, Emeviler ile Osmanlılar, Abbasiler ile Endülüs Emevileri veya Timur Devleti, benzer nitelikteki siyasi yapılanmalarını gibi bir yanlış algılama söz konusu oluyor.

Bu yaklaşımın aksine, acaba, tarihi böyle çok uzun, keskin çizgilerle tasnif etmekten, ayırmaktansa, kısa dönemli devri değişimler yoluyla izah edebilir miyiz İslâm tarihindeki siyasi değişmeyi? Ben, bu konuda, tam bir determinizme, mutlak anlamda bir determinist anlayışa sapmamak şartıyla, özellikle güç temerküzü, siyasi güç temerküzü, siyasi yapı oluşumu

ile problemi açmak taraftarıyım. Bir üçgen olarak tasavvur ediniz lütfen. Siyasî güç oluşumu ve güç temerküzü, bunun ortaya çıkardığı yayılma ve genişleme ve bu genişlemenin getirdiği bir bunalım süreci, bu bunalım süreci sonunda, iç ve dış faktörlerin de devreye girmesiyle, yeni bir siyasî güç temerküzü söz konusu. Böyle bir şemada, İslâm tarihindeki siyasî değişmeyi anlamlı bir şekilde izah edebileceğimiz kanaatindeyim.

Siyasî güç temerküzünden kastım, o anda, belli bir siyasî ekseninde, siyasî bireyin kendini tanımlaması bakımından, siyasî yapının oluşumu bakımından, bir temerküz halini yaşaması, bir konsolidasyon halini yaşamasıdır.

Yayılmadan kastım, sadece askerî yayılma anlamında, diğer coğrafyalara yayılma değil; dikey anlamda da, o yayılma esnasında ortaya çıkan yeni sosyal, siyasî tabakaların, siyasî sisteme nasıl entegre edildiklerini anlamak açısından söylüyorum ve bunun getirdiği bunalım da, çok yönlü sosyopolitik bir bunalım süreci.

Bu açıdan, sekiz değişim sürecini, Peygamber Efendimizin Medine'ye hicretiyle başlayan ve bugüne kadar gelen dönemi -belki bunu sekiz değil, daha fazla veya daha az tutabiliriz- bu yöntemle siyasî değişimi şu şekilde tasnif edebileceğimiz kanaatindeyim:

Birinci siyasî değişim, ilk olarak Peygamber Efendimizin hicretiyle ortaya çıkan ve gerçekten bireyin kendini bir sosyal çevre içinde anlamlandırmak bakımından da, değişik sosyal grupların, yani evs, hazreç, muhacirler, hatta onun dışındaki Yahudilerin de siyasî sisteme entegre edilmesi bakımından, Medine'de bir güç temerküzü oluştu.

Bu arada şunu ifade etmek istiyorum: Her güç temerküzü, her siyasî yapılanma, bir medeniyet eksenini değişikliğini de beraberinde getiriyor; yani, bir bölgede yoğunlaşma söz konusu oluyor İslâm tarihi içinde.

Bu güç temerküzünün eksenini Medine'dir. Yayılma eksenini, hemen akabinde -ki, teferruatına girmek burada mümkün değil- Arabistan Yarımadası tümüyle İslâm toplumunun yayılma alanı içine girmiş ve Arap kabileleri, değişik Arap kabileleri, siyasî sistemin içine entegre edilmiştir. Buradan çıkan bunalım, özellikle Peygamber Efendimizin vefatıyla söz konusu olan bir bunalımdır; ki, siyasî otoritenin niteliği bunalımdır, niteliği sorusudur. Belki de, İslâm tarihinin siyasî anlamda en kritik dönemi, Peygamber Efendimizin vefatıyla ortaya çıkan konjonktürdür. Yani, İslâm siyasasının, Hristiyan, Budist ve farklı dinlerin siyasasından farklı oluşunun sebebi, bu vefattan sonra ortaya çıkan ve bize, çok pratik, basit bir sualmiş gibi gelen... Hazret-i Ömer'in "Kim Peygamber öldü derse, onun kellesini alacağım" dediğinde Hazret-i Ebubekir'in verdiği cevap, aslında

siyasî otoritenin daha sonra oluşumu bakımından, çok önemli bir dönüm noktasıdır. Tabii, Hazret-i Ömer'in o hissi tepkisi sonrasında, Müslümanlar Peygamberin ölmediği gibi bir kanaati genel olarak kabul et-selerdi, muhtemeldir ki, daha sonraki siyasî otorite oluşumu esnasında, Peygamberin ruhaniyetini kim temsil ediyor sorusu siyasî otoriteyi be-lirleyecekti. Yoksa, insanların, akli olarak, bir araya gelip, yeni siyasî oto-rite nasıl seçilmeli, biat nasıl olmalı, muhacirlerden mi olmalı, ensardan mı olmalı gibi daha akli, rasyonel sorular -ki, bu soruların tümü, özellikle ehli sünnet siyasasının temelini dokumuştur sonra- gündeme gel-meyecekti.

Bu bunalım, bir ölçüde, yeni bir güç temerküzü, yeni bir siyasî olu-şumla aşılmıştır ki, Hazret-i Ebubekir'in tavrı, bu konuda, İslâm si-yasasının gerçek anlamda kurucusu, daha sonraki akli, rasyonel zeminde ortaya çıkan İslâm siyasî oluşumunun da ilk örneğini ortaya koyması ba-kımından, bir ölçüde, ikinci siyasî değişimi gündeme getirmiştir.

Dikkat edin, Hazret-i Ebubekir'in döneminde iki tane önemli olay var-dır: Birisi, yalancı peygamberlerle savaş. Diğeri, zekât vermeyenlerle savaş.

Yalancı peygamberlerle savaşın mahiyeti şudur: Hazret-i Ebubekir bu savaşta şunu göstermiştir: Artık, hiç kimse, Hazret-i Peygamber türü bir otoriteyi iddia edemez. Yani, metafizik boyutu olan bilgiye dayalı bir oto-riteyi, kimse iddia edemez. Bu sebeple de, yalancı peygamberlerle yapılan savaş sonucunda, artık sadece metafizik bilgiye dayalı bir siyasî oluşumun imkânsızlığı ortaya konulmuştur. Daha sonra ortaya çıkan birçok gulatı şia akımlarına karşı gösterilen tepkilerin de belki ilk misalini teşkil eder.

İkincisi ise, zekât vermeyenlere karşıdır. Hazret-i Ebubekir şunu gös-termek istemiştir: Her ne kadar ben, metafizik bilgi anlamında Pey-gamberin otoritesine benzer bir otoriteyi temsil etmemekle birlikte, fikhî açıdan, hukukî uygulamalar açısından onun otoritesini temsil ediyorum. Böylece, bir ölçüde hilafet sisteminin siyasî anlamda kurumsallaşması da başlamış olmaktadır.

Bu kurumsallaşma etrafında yine bir yayılma var ve bu yayılma, belki de medeniyet tarihi açısından en kritik ekseninde söz konusu olmuştur Dört Halife Devrinde; yani, Suriye, Irak, İran ve Mısır eksenine yayılmıştır. Bu yayılmaların her safhasında, daha dış bir halkaya doğru yayılıyor ve ondan sonraki İslâm tarihindeki siyasî problematiğin temelinde de, dış eksenindeki unsurların, içerideki siyasî sisteme nasıl entegre edileceği problemi oluyor.

Burada da, eksenin, yavaş yavaş, Dört Halife Döneminin sonlarına doğru kuzeye kayması ve Medine'den kuzeye doğru bir politik eksen kay-ması söz konusu. Bunun getirdiği bir bunalım sözkonusu. Özellikle ya-yılan geniş coğrafi alanda kontrolü nasıl sağlayacaksınız?..

Az bir öncü Arap grubunun, bu alanı kontrolü nasıl olacak? Hazret-i Osman döneminde başlayan valiler bunalımının arkasında da, kim bu geniş coğrafi alandaki yapıyı kontrol edecek sorusu yatmaktadır. İlk iç problem, Beni Haşim ile Beni Umeyye arasındaki çekişmedir. Problem İbni Hazım tarafından, ashabiyye yöntemiyle izah edilir ve gerçekten de doğru bir yaklaşımdır. Bu çelişki, yeni bir bunalımı ortaya çıkarmıştır; ki, bu, üçüncü bir siyasî değişimi gündeme getirmiştir. Yeni bir güç temerküzüne ihtiyaç hissedilmiştir.

Emevilerin saltanat yapılanması, bu anlamda, Medine'den kuzeye doğru kayan eksenin, bir ölçüde Şam'a kayan eksenin olduğu coğrafyadaki siyasî yapılanmayla bir sentez arayışı söz konusudur. Yeni yayılma alanları, daha dış ekseninde, Endülüs, Kuzey Afrika, Maveraünnehir, Hint bölgelerine; yani, İslâm öncesinde yerleşik medeniyetlerin yaygın olduğu bölgelerin daha ötesinde ve göçebe kabilelerle, Kuzey Afrika'da Berberilerle, Orta Asya'da Türk kabileleriyle doğrudan temas haline geçiş söz konusudur.

Burada ortaya çıkan bunalım, bu yeni unsurların sisteme entegre edilmesi esnasında ortaya çıkan problem, Arap-Mevali çatışmasıdır, iç çelişkisidir ve Arap-Mevali çelişkisinin zirveye çıktığı, isyanların çıktığı dönemde de, yeni bir siyasî değişim ve bu yeni unsurların sisteme nasıl entegre edileceği problemi bir ölçüde çıkmıştır.

Daha sonra, Abbasiler döneminde, bu sefer Arap-Mevali çelişkisinin, Mevalileri sisteme daha fazla entegre eden ve bu anlamda Emevilerle mukayese edildiğinde saltanat olmakla birlikte, saltanatın özellikle vezaret ve bürokratik yapılanmasında, toplumsal katmanlara daha yaygın bir idarî anlayışın ortaya çıkması ve Bağdat ekseninin ortaya çıkışı. Yeni yayılma alanları da, Asya içleri ve derinlemesine olarak, bu Mevali unsurların sisteme entegre edilmesi.

Bunun getirdiği bunalım unsuru, Şii hanedanlıklar, Hicri 4'üncü, Miladî 10'uncu yüzyıla tekabül eden dönemde, özellikle siyasî otoritenin bölünmesi, yani Bağdat'taki merkezî otoriteyle Kahire'deki Tolunoğlu, Buveyhi'ler, Karmatiler gibi otorite farklılaşmasının ortaya çıkması. Ki, bu, yerleşik medeniyetlerin tepkisidir. Bu dönemdeki çevre otoritelerinin çoğu, daha önceki Mısır, İran, Irak ve Suriye'deki yerleşik medeniyetlerin siyasî anlayışlarının sinifatî bir şekilde İslâma entegre edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Beşincilik temerküzü diyebileceğimiz siyasî değişme, Selçuklularla birlikte en dış ekseniden içeriye doğru gelen yeni bir akımla, bir ölçüde Selçuk ve Abbasi ittifakının, bu güç dağılımını ortadan kaldıracak şekilde bir yeni

güç temerküzüne yol açması; böylece, yerleşik medeniyetlerin dış halkası olan göçebe Türk kavimleri ile en merkezdeki Bağdat hilafeti arasında bir yeni güç alanı oluşmuştur. Bu eksen, bir taraftan İran'a bir taraftan Kahire'ye doğru kaymıştır. Bu yeni dönemde, yayılma alanı Anadolu'dur. Ortaya çıkan bunalım ise, ilk defa İslâm medeniyetinin dış bir meydan okumaya muhatap olmasıdır; ki, Anadolu'ya doğru yayılmanın getirdiği Haçlı seferleridir.

Bu Haçlı seferlerine karşı yeni bir güç temerküzü, Selahattin Eyyubi tarafından gerçekleştirilmiştir ve bu da, Eyyubiler ile Abbasiler arasında bir ittifakla, Haçlılara karşı yeni bir güç konsolidasyonunu gerekli kılmıştır. Yayılma alanı Kudüs ve Filistin'in tekrar fethi ve bunun doğurduğu bunalım da, biraz da o dönemdeki uluslararası konjonktüre bağlı olarak, Moğolların, yani Orta Asya'nın dışındaki ekseniden gelen yeni bir etkinin gündeme gelmiş olmasıdır. Moğolların bu siyasî değişimdeki etkisini, bir ölçüde Roma ile Germenik, teotanik kabilelerin arasındaki etkileşmeye benzetebiliriz ve bu yolla Moğollar, bir taraftan sistemi çözerken, bütün İslâm coğrafyasındaki büyük yapıları, daha küçük ölçeklere doğru çözerken, diğer taraftan sisteme entegre olma süreci içine girmişlerdir ve gittikçe, daha üst bir düzeyde -hem siyasî kimlik anlamında, hem de siyasî yapı anlamında- daha üst bir düzlemde, yeni bir siyasî konsolidasyon ihtiyacı ortaya çıkmıştır; ki, bunu sağlayan, Osmanlıların ortaya çıkardığı güç temerküzüdür.

Bu güç temerküzü, Emevilerle mukayese edildiğinde, ta en dış eksenindeki Moğolların siyasî kültürünü de, Turan kabilelerinin siyasî kültürünü de, yerleşik Bizans siyasî kültürünü de, hepsinin üstünde İslâm hukukunun ortaya çıkardığı siyasî kültürü de meczeden ve çok daha geniş ölçekli bir konsolidasyondur. Ki, genellikle ihmal edilen bir tarihi bilimdir bu anlamda. Bunun yayılma alanı, Osmanlıların getirdiği siyasî güç temerküzünün yayılma alanı Doğu ve Orta Avrupa'dır. Doğu ve Orta Avrupa'da ortaya çıkan baskılarla, Batı'da yeni bir sömürgecilik akımını ortaya çıkarmışlardır.

Son olarak da, bu sömürgecilik akımının ortaya çıkmasıyla meydana çıkan yeni bir dış meydan okuma söz konusu. 19'uncu yüzyılda, İslâm toplumu, bu dış meydan okumaya karşı, bir taraftan Osmanlı ekseninde direnirken, diğer taraftan sömürgeleşme sürecine girdi ve şu anda da yaşanan bir süreç böylece başlamış oldu ve ortaya, yeni konjonktürde, siyasî bireyi ve siyasî toplumları tanımlayacak, onları bir güç temerküzüne -bundan kastım, merkezî bir güç temerküzü anlamında değil sadece, kavramsal ve tarihî, politik entegrasyon anlamında da -bir yeni medeniyet eksenine doğru çekecek bir unsurun ortaya çıkmasıdır.

Burada, kısmî bir güç temerküzünden, sömürge devrinden sonra bahsetmek mümkün olabilir. 19'uncu yüzyıldaki Osmanlı sömürge daikotomisi, farklılaşması, Osmanlılar ile sömürgeleşmiş Müslüman topluluklar arasındaki farklılaşma, bir ölçüde bu asrın ikinci yüzyılında, tam anlamıyla, bütün İslâm coğrafyasının sömürgeleşmesi süreciyle son bulmuştur. Ama, İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan ulus-devlet formasyonu, kısmî bir konsolidasyondur. Yani, İslâm coğrafyasının, İslâm toplumlarının tümünü kapsayan bir güç konsolidasyonu değil, aksine, daha yerel ölçekli bir güç konsolidasyonu; ki, başka bir problemi beraberinde getirmiştir.

Dikkat edin, her devrî dönüşümde, yeni bir siyasî birey tanımlaması, daha üst ölçekli bir tanımlamaya, İslâm toplumu, siyasî değişim anlamında geçmiştir. Mesela, Osmanlıların yayıldığı coğrafya alanı ve kapsadığı siyasî kültürler ile Emevilerinki mukayese edilirse, bu ölçek büyümesi göze çarpar. Ama, ulus-devlet formasyonunun oluşumu esnasında, aksine bir şekilde, ilk defa İslâm tarihindeki siyasî değişim, ölçek küçülmesi şeklinde tecelli etmiştir. Daha küçük ölçekte İslâm bireyinin siyasî tanımını nasıl yapacaksınız; o, ulus devlet ile Müslüman bireyler arasında, bir ölçüde bir tanım problemini beraberinde getirmiş. İkincisi de, dış ve iç meydan okumalar karşısında, yeni bir güç konsolidasyonunu nasıl gerçekleştireceksiniz?.. Tabii, bu, uluslararası ilişkiler anlamında bir problemi beraberinde getirmiştir.

Özellikle, demeye çalıştığım, siyasî değişimi, Hicretten bu yana ortaya çıkan her siyasî değişimi, mümkün olduğu kadar o günkü konjonktür içindeki devrî dönüşüm olarak değerlendirmek ve uzun dönemli keskin düşüşler ve keskin çıkışlardan ya da saltanatların bütün tarahi yeknesak bir tarihmiş gibi yorumlamak hatasından kaçınmak gerekir.